International Indexed, Refereed Research Journal, ISSN- 2250-2629, (Print), e-ISSN-2320-5466 February,2013

शोध पत्र

डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्याचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

* डॉ. डी. एम. तंगलवाड

* सहायक कुलसचिव, स्वामी समानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

iLrkouk &

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अलौकीक बुध्दीमत्ता लाभलेले श्रेष्ठ विद्वान होते. हजारो वर्ष चालत आलेल्या भारतीय समाज व्यवस्थेविरूध्द लोकशिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी बंडाचा झेंडा उभारला. म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज यांची शैक्षणिक व सामाजिक चळवळ ख–या अर्थाने बाबासाहेबांनी पुढे नेली. शैक्षणिकदृष्टया उपेक्षित जीवनात अपेक्षित परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आपली ही भूमिका विशद करताना बाबासाहेब म्हणतात, ‘‘भारतातील अस्पृश्य वर्ग शैक्षणिक दृष्टीने उपेक्षित आहे. राजकियदृष्टया कमकुवत आहे. म्हणून मी त्यांना राजकिय सुरक्षिततेची मागणी करीत आहे.’’ हे विचार त्यांनी सायमन कमिशनसमोर व्यक्त केले. डॉ. बाबासाहेब म्हणतात. शिक्षणातून माणूस निर्माण करावयाचे असेल तर विद्या, विनय आणि शील या त्रिगुणांची नीट जोपासना केली पाहिजे. ‘शिक्षण हा राष्ट्रीय उन्नतीचा महामार्ग आहे’ हा मुलमंत्र त्यांनी जपला.

‘‘डॉ. बाबासाहेबांच्या मते जे माणूस घडविते ते शिक्षण होय. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम होय. लोकशाही यशस्वी करावयाची असेल तर समाज नैतिक मुल्याधिष्ठित शिक्षणाद्वारे संस्कारित असावा. शिक्षित नैतिक मुल्याधिष्ठित समाजाची लोकशाही ही सर्वाधिक यशस्वी ठरू शकते. डॉ. बाबासाहेबांचा शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन विधायक व रचनात्मक होता. शिक्षण सामाजिक, आर्थिक, राजकिय क्रांतीचा मुलाधार आहे असे त्यांना वाटत होते. ‘‘शिक्षणाचा अभाव’ हाच दलितांचा शत्रु आहे. हे भाव विकसित केले पाहिजे शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा हा त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्वज्ञानांचा पाया होता. हया त्रिसुत्रीतील ‘शिका’ चे स्वरूप लक्षा घेणे आवश्यक आहे. तरच संघटित होवून संघर्ष करणे सोपे होईल. ‘‘ शिक्षण ही सामाजिक समता आणि स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण आणि संवर्धन करणारी शक्ती आहे. शिक्षणातून व्यक्तीमधील कमीपणाची भावना दूर करून स्वातंत्र्य समता आणि बंधूभाव निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा डॉ. बाबासाहेबांना होती. ‘‘बुध्दीप्रमाणेच मनुष्याच्या अंतःकरणाला संस्काराची आवश्यकता आहे. आणि हा जो संस्कार करावयाचा आहे. त्यालाच शिक्षण म्हणतात.’’ अशी शिक्षणाची व्याख्या बाबासाहेबांनी केली.

l'kk/ku y[kkp mÌ'k &

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य जाणून घेणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाच्या प्रसाराकरीता केलेली कार्य जाणून घेणे.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील प्राथमिक शिक्षणविषयक माहिती जाणून घेणे.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांच्या शिक्षणासाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सायमन कमिशन समोर दिलेली साक्ष याचा अभ्यास करणे.

x`fgrdR; &

1. दलित वर्गाच्या शिक्षणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला सामाजिक उन्नतीचे साधन समजले.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाच्या राष्ट्रीय धोरणावर भर दिला.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुकनायक मासीकातून शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार केला.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या शिक्षणासाठी महाविद्यालये व वसतिगृहे काढली.
6. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर योनी सायमन कमिशन समोर साक्ष देवून उच्च वर्गीयाबरोबर दलितांच्या शिक्षणाची आवश्यकता सांगितली.

ekfgrhp fo'y"k.k Mk- ckck lkgc vkcMdj ;kp f'k{k.k fo"k;d fopkj o dk;l &

1- cfg"d`r fgrdkj.kh lHkk &

1924 मध्ये अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभा’ स्थापन केली. या सभेची उद्दिष्टे म्हणजे वसतिगृहे उघडून दलित वर्गामध्ये शिक्षणाचा

प्रसाराचे प्रचालन करणे किंवा त्यासाठी आवश्यक साधनाचा उपयोग करणे, वाचनालये, समाजकेंद्रे आणि वर्ग किंवा अभ्यास मंडळे संस्कृतीच्या प्रसाराचे प्रचालन करणे, औद्योगिक व कृषिशाळा सुरू करून दलित वर्गाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे ही उद्दिष्टे होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या प्रत्यक्ष सामाजिक सुधारणा कार्याची सुरूवात महाडच्या चवदार तळयाच्या सत्यागृहापासून केली असली तर त्यांच्या विविध सामाजिक कृती, सामाजिक सुधाणेचाच भाग होता. त्यांनी संसदेत सादर केलेले हिंदू कोड बिल जणू भारतीय स्त्रीयांच्या अधिकाराचा जाहिरनामाच होता. ''त्यात त्यांनी स्त्री–पुरूष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी स्त्रियांना आवश्यक असलेल्या अधिकाराची मांडणी केली होती. परंतू सर्वात दुदैवाची बाब म्हणजे हया कोड बिलाला अखिल भारतीय महिला संघाच्या चिटणीस श्रीमती शांतीदेव यांनी विरोध करीत दिल्ली येथे आमरण उपोषण संरू केले होते''

2- l;eu dfe'kulkeksj lk{k &

23 ऑक्टोबर 1928 रोजी सायमन कमिशन समोर जी साक्ष दिली त्यात राज्यकारभार, कायदेमंडळ, सरकार वरील विश्वास याबरोबरच शिक्षणासंदर्भातही विचार मांडले. ''उच्चवर्गीयांना शिक्षण देवून पुढे आणावे, अस्पृश्यांना शिक्षण देवूनये हे शिक्षणाबाबत सरकारचे धोरण कसे होते ही बाब डॉ. आंबेडकर यांनी सायमन कमिशन समोर मांडली'' व त्या संदर्भात खालील सांख्यिकी सादर केली.

3- nfyrox f'k{k.k lLFkk &

''1928 मध्ये जमातीचे शालेय शिक्षण भक्कम पायावर संघटित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी दलितवर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. दलित वर्गाच्या विद्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी जे माध्यमिक शालेय शिक्षणाचा भार सहन करायला असमर्थ होते. त्यांना वसतिगृहे पुरविण्याच्या कार्यात दलितवर्ग शिक्षण संस्थेला सहाय्य करण्याचे आवाहन त्यांनी मुंबई सरकारला केले.''

4- iqoZ izkFkfed o izkFkfed f'k{k.k &

पुर्व प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात या शिक्षणाने बालकांच्या शारीरिक विकासाबरोबर त्याला संवेदनशील व कार्यक्षम बनविण्याचा प्रयत्न असतो. शिक्षणातील रचनापध्दतीतील मनो–याच्या पुर्व प्राथमिक शिक्षण पाया आहे. त्याच्याच भक्कमतेवर मनो–याचे अस्तित्व असते. डॉ. आंबेडकर असेही म्हणतात की, ''मनुष्य आपल्या मुळ स्वभावानेच शिक्षण योग्य आहे. कोणताही माणुस घ्या त्याला काहीतरी शिक्षण म्हणून मिळालेलेच असते. मग तो पाया शुध्द असतो किंवा कसाही असो. परंतु पायाशुध्द शिक्षण मिळाल्याशिवाय कोणी मनुष्याने जगात नाव मिळविले असे क्वचित झाले असेल.'' प्राथमिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टात लेखन, वाचन, गणित इ. चे प्राथमिक ज्ञान देणे एवढेच अंतर्भूत नसून मुलामुलींच्या शारीरिक, बौध्दीक व मानसिक विकासाला पोषक अशा सर्व पैलूंचा प्राथमिक स्तरावर जाणिवा निर्माण करून त्यांचे सवंर्धन होणे आवश्यक मानले. निदान वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे असा आग्रह म. फुले यांचा होता. अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषदेच्या ठराव क्रमांक सहा मध्ये असे नमुद केले की, ''प्राथमिक शिक्षण मुलांना आणि मुलींना मोफत व सक्तीचे शक्य तितक्या लवकर सुरू करावे.''

5- f'k{k.kkckcr jk"Vªh; /kksj.kkph vko';drk &

शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय धोरण असावे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत असे, बहिष्कृत भारताच्या अग्रलेखातून ते म्हणतात ''प्रांतिक स्वायतता मागा आणि राष्ट्रीय दृष्टीने शिक्षणाचे धोरण ठरवा. आमची त्याला काही हरकत नाही. परंतू शिक्षणामध्ये एकसुत्रीपणा असला पाहिजे. भलत्याच माणसांना शिक्षणामध्ये ढवळाढवळ करण्यास सवड मिळता कामा नये.'' पुढे बाबासाहेब म्हणतात, शिक्षकांकडून समाज परिवर्तनाची अपेक्षा आहे. परंतू त्यांचीही तेवढीच काळजी घेणे गरजेचे आहे. ज्यांनी समाज विभक्त केला त्यांच्याकडून सामाजिक परिवर्तनाने पुन्हा समाज एकसंध स्थापन करण्याची अपेक्षा करणे हा शुध्द वेडेपणा ठरेल. विशेषतः लोकशाही करीता शिक्षणाची आवश्यकता आहे. यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. ''व्यक्ती स्वातंत्र्याची कल्पना जर मान्य असेल तर दरेक व्यक्तीच्या ठायी आपले स्वातंत्र्य रक्षण करण्याची शक्ती उत्पन्न होणे अत्यंत जरूर आहे व ती शिक्षणाशिवाय उत्पन्न होवू शकत नाही.''

6- f'k{k.k lkekftd mUurhps lk/ku &

डॉ. आंबेडकर शिक्षणाला सामाजिक उन्नतीचे साधन म्हणत असत. त्याचबरोबर शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे. जो प्राशन करील तो घुरघुरल्याशिवाय राहत नाही. असेही म्हणत परंतू ''मिलिंद कॉलेज औरंगाबाद येथील कोनशिला समारंभाच्या कार्यक्रमात बोलताना बाबासाहेबांनी शिक्षणाला सामाजिक दुःखण्यावरील औषध असेही म्हटले. निरोगी समाजव्यवस्था शिक्षणाने अधिकाधिक प्रगती साधू शकते. समाज शिक्षणापासून वंचित राहतो म्हणून रोगी बनतो. तापाने फणफणलेल्या रोग्याला जसा दृष्टीभ्रम होवून एकाचे दोन दिसायला लागतात त्याचप्रमाणे रोगी समाजाचे होते. शिक्षणाच्या अभावामुळेच आपला समाज रोगी बनला आहे.'' डॉ. आंबेडकरांनी सक्तीच्या शिक्षणाची संकल्पना मांडली त्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाचे राष्ट्रीय महत्व

v- d-	/ke	ikFkfed "kkGk	bxzth "kkGk	dkyst l[;k
1	खिस्ती	1521	1429	14
2.	ब्राम्हण	63071	2639	241
3.	इतर हिंदू	202345	624	108
4.	मुसलमान	39231	3223	7
5.	पार्शी	3517	387	108
6.	वन्य जाती	2713	1526	8
7.	अस्पृश्य	2862	176	0
8.	ज्यू व इतर	373	103	2

स्त्रोत : गाढाळ एस. एस, (2010), आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ. 207.

पटवून दिले. त्यांनी बहिष्कृत भारत या मासिकात दिलेल्या लेखात ते म्हणतात. ''प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो. आघाडीस आलेल्या सर्व देशानी सक्तीचा कायदा करूनच लोकांची निरक्षरता हद्दपार केली. असे आपणास दिसून येईल. जे वर्ग आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतात त्यांच्यावर शिक्षणासाठी अर्थातच सक्ती करावी लागत नाही. ज्यांना शिक्षणाचे महत्व कळत नाही व जे त्याबाबत उदासिन असतात त्यांच्या करिताच सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता असते.''

7- f'k{k.kkP;k izlkjklkBh eqduk;d ik{khd &

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ दलित मुक्ती चळवळीचे अध्वर्यु नव्हते तर सामान्य माणसांना शिक्षणाचा अभिषेक घालून त्यांची उन्नती साधणाने शिक्षणक्षेत्रातील एक 'सृजनशील विचारवंत' म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अभिमानानेच उल्लेख करणे आवश्यक आहे. स्वत्व, स्वाभिमान आणि आत्मसन्मान या त्रिसुत्रीच्या संरक्षणासाठी सामान्य माणसांना शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे हे त्यांनी ओळखले होते आणि याच भूमिकेतून त्यांनी शैक्षणिक कार्य केले आहे. 31 जानेवारी 1920 पासून भारतातील विषमता दूर करण्यासाठी 'मुकनायक' हे पाक्षीक सुरू केले. त्यांना ते चालू करण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यावेळी अडीच हजार रूपये देणगी दिली.

8- egkfo|ky;s o olfrxgkph LFkkiuk &

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शासकीय विधी महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून काम केले. शिक्षणाला गती मिळावी म्हणून मुंबईला 'पीपल्स एज्युकेशन' सोसायटीची स्थापना केली. त्याचबरोबर तेथेच सिध्दार्थ महाविद्यालयाची स्थापना केली. मराठवाडा हा शैक्षणिक दृष्टया अत्यंत मागासलेला होता याची जाणिवा डॉ. आंबेडकरांना होती. त्यामुळे त्यांनी औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय काढले. त्याचबरोबर त्यांनी अनेक ठिकाणी कृषिशाळा, समाजकेंद्र, वसतिगृहे काढून दलित वर्गातील स्त्री पुरूषांना शिक्षणासाठी प्रवृत्त केले.

fu"d"kZ &

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहिष्कृत दिनकारीनी सभेची स्थापना करून शिक्षणाच्या कार्याची सुरूवात केली.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचा प्रचार प्रसार व्हावा म्हणून मुकनायक नावाचे पाक्षीक सुरू केले.
3. लोकशाही टिकविण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केले.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाला सामाजिक उन्नतीचे साधन समजले.
5. सायमन कमिशन समोर साक्ष देवून दलितांच्या शिक्षणाची आवश्यकता स्पष्ट केली.
6. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसारासाठी प्रयत्नाची पराकष्टा केली.

lekjksi &

एकंदरीत अस्पृश्य, दलित व सर्वांनाच शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली पाहिजे व त्या अनुषंगाने देशाची प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे हा विचार डॉ. आंबेडकर यांनी मांडला व स्वतः शैक्षणिक संस्था, वसतिगृहे, वाचनालये काढून शैक्षणिक चळवळ गतिमान करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नाची पराकष्टा केली.

संदर्भ ग्रंथ

1. पानतावने गंगाधर, (1998), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिवपेठ, पुणे. पृ 159.
2. कल्याणकर बा. ह. मेश्राम केशव व इतर, (1993), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, पृष्ठ. 423.
3. सिंगारे अनिल, घुले विठ्ठल, (2009), महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरूण प्रकाशन, लातूर पृ. 203.
4. गाढाळ एस. एस., (2010), आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ. 207.
5. हाडेकर डी. वाय., (2005), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, सुगावा प्रकाशन, सदाशिवपेठ, पुणे, पृ. 150.
6. मुन वसंत, (1920), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत व मुकनायक, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शाराष्ट्र शासन, मंत्रालय मुंबई, पृ. 390(10).
7. भांडवलकर एस. एस., (1999) मराठवाडयाचा इतिहास, अभिजित पब्लिकेशन लातूर. पृ. 141